

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.14>

ШАБАНОВ Р.І.

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ПРО СВОБОДУ ПРАЦІ І ЗАБОРОНУ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ

EVOLUTION OF THE IDEA OF FREEDOM OF LABOR
AND PROHIBITION OF FORCED LABOR

Автором досліджена еволюція ідеї про свободу праці і заборону примусової праці. Вказується, що ідея свободи праці і заборони примусової праці полягає в наявності виключного права людини розпоряджатися своєю здатністю до праці як прояву її соціальної та юридичної автономії, зумовленого визнанням вищої цінності людини в суспільстві та державі, визнанням свободи її волі у сфері праці, свободи вибору поведінки на основі оцінки своїх інтересів та потягів. Автор зазначає, що ідея свободи праці і заборони примусової праці пройшла шлях еволюційного розвитку, на якому суттєвий вплив чинили як матеріальні виробничі фактори, так і передові погляди вчених та державних діячів. Встановлено, що в античних рабовласницьких містах склалося первинне розуміння свободи праці як відсутності прямого примусу до праці, що сприяло виділенню цієї ідеї як визначального людського блага. Християнське віровчення проповідувало невільність праці як божого покарання, даючи при цьому значний поштовх для сприйняття не лише зовнішньої форми ідеї свободи праці, але й проведення внутрішньої рефлексії її призначення в людській долі. Автор вказує, що в епоху Просвітництва почався процес звільнення людини від фактичного і духовного примусу до праці – ідея свободи праці звеличувалася як джерело щастя і добробуту людини, а в межах здобуття політичної свободи націй відбулося нормативне закріплення цієї ідеї в нормативних актах держав і провідних міжнародних документах. Констатується, що у СРСР ідея свободи праці і заборони примусової праці була підмінена принципом загальності праці та трудовою повинністю, що привело до знецінення праці як людського блага та способу самореалізації. На переконання автора, на початку XXI ст. принцип свободи праці і заборони примусової праці поширюється транскордонно, набуваючи нових рис завдяки глобалізації світу та цифровізації виробничих процесів, поширенню креативних та соціальних ідей піднесення людства на новий щабель розвитку. Автор підкреслює, що при цьому виникають нові ризики суттєвого розшарування суспільства й перетворення людської праці на товар, котрі мають бути нівельовані, зокрема, через наукові дослідження вчених-правників у сфері трудового права.

Ключові слова: *свобода праці, заборона примусової праці, право на працю, трудове право, еволюція.*

Abstract. The author studies the evolution of the idea of freedom of labor and the prohibition of forced labor. It is pointed out that the idea of freedom of labor and the prohibition of forced labor is the exclusive right of a person to dispose of their abilities to work as a manifestation of its social and legal autonomy, due to recognition of the highest human value in society and the state, based on an assessment of interests and inclinations. The author notes that the idea of freedom of labor and the prohibition of forced labor has undergone a path of evolutionary development, which was significantly influenced by both material factors of production and the advanced views of scientists and statesmen. It is established that in the ancient slave-owning cities there was a primary understanding of freedom of labor as the absence of direct coercion to work, which contributed to the

© ШАБАНОВ Р.І. – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, соціально-економічних і правових питань, професор кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права імені професора О.І. Процевського (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)

allocation of this idea as a determining of human goodness. Christian doctrine preached the non-freedom of labor as God's punishment, while giving a significant impetus to the perception not only of the external form of the idea of freedom of labor, but also an internal reflection of its purpose in human destiny. The author points out that in the Enlightenment era the process of liberation of man from actual and spiritual coercion to work began – the idea of labor freedom was glorified as a source of human happiness and well-being, and within the political freedom of nations this idea was enshrined in regulations and leading international documents. It is stated that in the USSR the idea of freedom of labor and the prohibition of forced labor was replaced by the principle of universality of labor and labor obligation, which led to the devaluation of labor as a human goodness and a way of self-realization. According to the author, at the beginning of the XXI century, the principle of freedom of labor and the prohibition of forced labor is spreading across borders, acquiring new features through the globalization of the world and the digitalization of production processes, the spread of creative and social ideas of raising humanity to a new level of development. The author emphasizes that there are new risks of significant stratification of society and the transformation of human labor into a commodity, which must be leveled, in particular, through research by legal scholars in the field of labor law.

Key words: freedom of labor; prohibition of forced labor; right to work; labor law; evolution.

Вступ. Згідно із ч. 3 ст. 43 Конституції України використання примусової праці забороняється, а відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» добровільна незайнятість особи не може бути підставою для притягнення її до відповідальності. У цьому аспекті ми можемо констатувати наявність формулювання принципу свободи праці у так званому негативному контексті, себто через заборону примусової праці. Але, якщо розібратися в питанні більш глибоко, то проголошений у ч. 1 ст. 43 Конституції України зміст права на працю фіксує те, що це право є правом об'єктивним та елементом правоздатності. І тому не можна не погодитися із В.В. Федіним, який вважає, що «оскільки праву на працю не кореспондується відповідний юридичний обов'язок, то воно просто трансформується у свободу праці» [1, с. 415]. Відповідно, свобода праці знаходить свій прояв передусім у тому, що кожен має свободу вибору між зайнятістю і незайнятістю, форми зайнятості, форми організації праці, трудової функції, місця роботи та інших умов праці. Наведена, на перший погляд, проста ідея пройшла значний історичний шлях, який залежав як від культурних, так і виробничих факторів суспільства, й продовжує свій розвиток і зараз. Ця публікація є дослідницькою спробою віднайти закономірності еволюційного поступу ідеї свободи праці і заборони примусової праці та передбачити можливі напрями її розвитку.

Постановка завдання. Автор має на меті дослідити еволюцію ідеї про свободу праці і заборону примусової праці.

Свобода праці як основоположний принцип трудового права надихала дослідників до численних наукових студій. О.І. Процевський [2] розглядав принцип свободи праці через заборону примусової праці, зокрема, в умовах воєнного стану і особливого періоду; В.О. Процевський [3] звернув увагу на застосування принципу свободи праці при припиненні трудового договору з ініціативи працівника; О.О. Коваленко [4] вивчала принцип свободи праці крізь призму свободи волі у трудових правовідносинах; Т.А. Занфіровою [5] було охарактеризовано джерела принципу свободи праці; Л.Ф. Купіна [6] окреслила питання ефективності норм, що забезпечують реалізацію принципу свободи праці та заборони примусової праці. Крім цих досліджень, українська наука трудового права презентувала науковій спільноті ще чимало цікавих та актуальних публікацій з означеної тематики. Водночас поодинокими є наукові студії, в яких вчені намагаються простежити еволюцію ідеї про свободу праці і заборону примусової праці й спрогнозувати її подальший розвиток. Представлена публікація спрямована на заповнення вказаного дослідницького вакууму.

Результати дослідження. У діалозі з Евфідемом давньогрецький філософ Сократ говорив, що «свобода – це прекрасне, велике надбання як окремої людини, так і цілої держави» [7, с. 139]. І дійсно в античному суспільстві, яке вважається колыскою європейської цивілізації, ідеї свободи мали широке розповсюдження, особливо враховуючи те, що свобода тут мала визначальне значення: люди поділялися на вільних та рабів. За цих умов праця вільних усяляко

заохочувалася, а праця рабів здійснювалася примусово під загрозою покарання аж до смерті. Дослідник античності А. Валон із цього приводу пише таке: «Праця, абсолютно переставши бути причиною позбавлення влади, стала засобом досягнення її; вона стала загальною сполучною ланкою для всіх станів... Але поряд із вільною працею громадян була ще праця рабів, підпорядкованих волі господаря поза контролем держави і залишених у свавіллі усіх випадковостей експлуатації» [8, с. 67, 75].

В епоху Середньовіччя ідея свободи тісно переплітається із християнською парадигмою світоустрою. У своїй відомій праці «Про град Божий» теолог Августин Блаженний ототожнив свободу з відмовою від багатобожжя і прийняття християнства: «Доведи ж свою свободу від цих ганебних духів, що наклали на тебе обов'язок поклонятись їм і святкувати їх ганебні справи» [9, с. 103]. Августин порівнював свободу в античних державах і у гряді Божому та вважав, що істинна свобода можлива в державі, що визнала Христа. Праця ж, як вважалась у первісній християнській доктрині, є результатом гріхопадіння людини, й вона не може бути звільнена від тяжкої праці як покарання за свою непокору Богові. Якщо в античності ми могли побачити дуальну картину, коли поряд із суцільною свободою від праці громадян існує праця виключно примусова, то в середньовічному суспільстві примус до праці більшою мірою накладається на сферу духу людини разом із залишками примусової праці, вираженої в кріпацькій залежності.

Середньовічні ідеї про християнську внутрішню свободу почали піддаватися сумніву, починаючи з епохи Відродження, а парадигма політичної свободи розквітнула вже у період Просвітництва. Французький мислитель Ш.-Л. Монтеск'є у праці «Про дух законів» [10] розмежує два види законів про політичну свободу: по-перше, закони, що встановлюють політичну свободу в її відношенні до державного устрою; по-друге, закони, що встановлюють політичну свободу в її відношенні до громадянина. Інший французький філософ Ж.-Ж. Руссо в трактаті «Про причини нерівності» висловив таке розуміння свободи: «Я хотів би жити і померти вільним, тобто настільки підпорядкованим законам, щоб ні я сам, ні хто-небудь інший не міг би скинути їх ярма, ярма рятівного і нетяжкого, під яке голови горді самі схиляються тим більш слухняніше, що вони не здатні схилитися під що-небудь інше» [11, с. 5]. Себто, на переконання Ж.-Ж. Руссо, свобода – це обмеження свавілля особистості законами. Ідея свобода переставала бути атрибутом християнського віровчення про вибір між добром і злом, а розширювала горизонти особистісного пошуку власного місця у світі, зокрема у світі праці. Першими проголосили ідею свободи праці вчені, які бачили занепад феодального суспільства із його залежною і неефективною працею кріпаків. Наприклад, французький філософ П.А. Гольбах висловлювався так: «Основним благом для всякого є свобода працювати для свого щастя, і всі інші блага недсяжні без нього» [12]. У цьому висловлюванні можна побачити вплив протестантської етики, котра, знаходячись у межах християнського дискурсу, звеличувала працю та успіх у ній як найвеличніше щастя, дароване Богом.

Витоки ідеї про свободу праці ми маємо шукати не лише в теоретичних напрацюваннях провідних філософів та правників свого часу, але й у матеріальних умовах трансформації суспільства. Так, необхідні економічні передумови для використання вільної праці склалися на початку епохи індустріалізації, коли в розвинутих країнах світу до влади приходив новий клас – буржуазія, який мав власні інтереси, пов'язані з розвитком капіталістичних відносин у сфері економіки. Виникла гостра потреба у вільній робочій силі, вивільнення якої відбулося через скасування кріпацької залежності та практики огорожування земельних ділянок, котрі оброблялися селянами. Склалася ситуація, коли людина була змушена «вільно» продавати власнику підприємства свою робочу силу (себто здатність працювати), якою тільки й володіла, задля отримання необхідних засобів для існування. Вказане протиріччя між свободою вибору місця роботи та відсутністю будь-якої соціальної захищеності в європейських країнах привело до поступової появи перших норм трудового законодавства, що обмежували свавілля роботодавців у встановленні тривалості робочого часу та розміру оплати праці. Крім того, оформлювалося розуміння права на працю як похідного права від принципу свободи праці. У праві на працю бачили необхідну умову добробуту такі мислителі XIX ст., як Мореллі, Бабеф, Р. Оуен та ін. Ш. Фур'є, наприклад, писав: «Ми втратили цілі століття на дріб'язкові дискусії про права людини, але зовсім не думали про визнання самого істотного права, як права на працю, без якого всі інші перетворюються на нуль» [13, с. 17].

У середині XIX ст. на основі передових ідей вчених та закономірностей розвитку буржуазного суспільства з'явилися перші договори про заборону примусової праці у формі работоргівлі, такі як Лондонський договір між Англією, Францією, Росією, Австрією і Пруссією 1841 року про заборону торгівлі рабами. Проте саме рабство цей акт ще не відміняв. Тільки у 1919 році в

Сен-Жерменському договорі було передбачено, що сторони мають докласти всіх зусиль для викоринення рабства, а у 1926 році Лігою Націй була підписана Конвенція про рабство, де передбачався обов'язок щодо запобігання та припинення торгівлі невільниками. Але повноцінна фіксація на міжнародному рівні принципу свободи праці і заборони примусової праці відбувалася під егідою Міжнародної організації праці у Конвенції № 29 «Про примусову чи обов'язкову працю» 1930 року та Рекомендаціях № 35 «Щодо непрямого примушування до праці» і № 36 «Щодо регламентації примусової або обов'язкової праці». Своє звершення в міжнародному контексті ідея свободи праці і заборони примусової праці отримала в текстах Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Треба зауважити, що в цей же час народження і втілення ідей про вільну працю та встановлення для працівників соціально-трудоових гарантій у США ще існувало рабоволодіння, а у Російській імперії – кріпосництво. Українські землі, що перебували у XIX ст. під пануванням кількох держав, відчували відповідний вплив на сферу трудових відносин. Особливо він був складним та болісним на землях, що входили до складу Російської імперії, коли після відміни кріпосного права й початку формування системи вільної праці найманих працівників відбулася спочатку Лютнева, а потім Жовтнева революція, котра привела до влади представників комуністичної партії, в яких було власне антикапіталістичне уявлення про сутність принципу свободи праці і примусу до неї. Варто зауважити, що до вказаних подій у російській юридичній науці починали з'являтися паростки прогресивної думки про дійсний зміст та призначення свободи праці. Родоначалник російської науки трудового права Л.С. Таль зазначав, що такі особисті блага, як свобода, недоторканність, честь та ін., «охороняються від зазіхань у всіх культурних державах» [14, с. 124]. На початку XX ст. в одній зі своїх праць він писав: «Сучасна правосвідомість явно схиляється до визнання робочої сили частиною особистої правової сфери людини і вимагає охорони “свободи праці” від зазіхань, нарівні з іншими особистими благами» [14, с. 125]. Л.С. Таль не розкрив поняття «свобода праці», але вказував, що обмеження особистих прав (до яких належить право на працю) можливе шляхом договору, але якщо це не суперечить «добрим звичаям» [14, с. 126].

Інший підхід до свободи праці і заборони примусової праці був у радянських вчених. В одному з перших радянських підручників із трудового права З.Р. Теттенборн писала, що «в комуністичному суспільстві праця буде долею усіх працездатних громадян, але умови праці корінним чином зміняться, зникне примусова праця, на зміну прийде добровільна праця» [15, с. 12]. Як бачимо, вчена визнає необхідність примусової праці для побудови комуністичного суспільства і тільки за умови досягнення такого устрою допускається говорити про свободу праці. Звідси у всіх радянських конституціях та кодексах законів про працю право на працю йшло поряд із обов'язком працювати і трудовою повинністю. Визнаний радянський вчений-трудоовик Н.Г. Александров вказував, що «трудова повинність і трудова мобілізація, по суті, відображали відносини вільної праці, оскільки це була праця на себе, на своє суспільство, на свою державу, а не на капіталістів» [16, с. 74]. Сучасний дослідник К.Л. Томашевський коментує цю думку так: «Продовжуючи логіку таких міркувань, можна визнати “вільною” працю рабів у Стародавньому Єгипті або ув'язнених у сталінських таборах, які теж працювали нібито на себе (в рахунок оплати харчування), на рабовласницьку або тоталітарну державу і абстрактне “суспільство”» [17, с. 39–40]. Дійсно, у радянському науковому світогляді принцип свободи праці був замінений принципом загальності праці. Про останній принцип писав К.П. Уржинський: «Право на працю та обов'язок працювати виступають в якості єдиного правового явища й утворюють зміст поняття загальності праці. Загальність праці як правовий принцип втілює в собі відправні ідеї про залучення до праці в трьох основних ситуаціях (залучення, розподіл і перерозподіл робочої сили) і, отже, впливає на правову регламентацію працевлаштування» [18, с. 103]. У цьому твердженні явно проглядається підміна понять: фактична і реальна здатність людини працювати була замінена на абстрактний обов'язок залучатися до роботи задля втілення загальнодержавної мети. «Буржуазне» розуміння свободи праці як можливості вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці сприймалося в радянській юридичній думці вороже, як таке, що призводить до перманентної експлуатації людини людиною. Таке одновимірне сприйняття свободи праці привело, зокрема, до швидкого знецінення мотивації до праці у громадян СРСР і розпаду цієї держави.

В юридичній науці наприкінці XX ст. сформувалася оновлена ліберальна парадигма тлумачення принципу свободи праці і заборони примусової праці, котра виразилася в положеннях Конституції України, наведених на початку цієї статті. У загальному розумінні свобода праці характеризується вченими тим, що тільки сам громадянин має право розпоряджатися своєю пра-

цею. Примусова праця, під якою розуміється служба чи робота, яка вимагається від будь-кого під загрозою покарання, робота, для виконання якої особа добровільно не запропонувала своїх послуг, забороняється. Єдиним виключенням зі сфери заборони примусової праці є військова служба, а також робота чи служба, що виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про військовий і надзвичайний стан. Найкращим чином трансформацію в науковому підході до визначення змісту свободи праці і заборони примусової праці сформулював О.І. Процевський, який вказував, що «людина вільно обирає чи погоджується не на працю, як це визначено у ст. 43 Конституції України, а на роботу, яку для неї створює та пропонує держава. Сама можливість заробляти собі на життя, як правило, залежить від людини, яка природно має здатність до праці та здатна до роботи, а не від держави, котра створює умови для реалізації цієї можливості... Можливість заробляти собі на життя працею, яку громадянин вільно обирає або на яку вільно погоджується, об'єктивно веде до висновку про заборону примусової праці» [19, с. 102, 105]. Відділившись від державницького патерналізму, свобода праці одночасно не означає її товарно-грошове сприйняття як продаж робочої сили на ринку праці. Як правильно зазначає у цьому аспекті В.В. Жернаков, «правовий зміст свободи праці є значно ширшим і не може бути обмежений рамками правового поля, що утворюється під час оперування категорією права власності. В основі права працівника самому розпоряджатися здібностями до праці лежить не право власності з його трьома класичними елементами (володінням, користуванням та розпорядженням), а міжнародно визнане і конституційно закріплене право людини на вільний розвиток. Свобода праці – набагато ширша категорія, ніж ті, що можуть являти собою право вільно розпоряджатися робочою силою як економічною категорією, якимось майном. Вона базується на свободі кожної людини у своєму розвитку, а не тільки у відносинах із використання праці» [20, с. 35]. Відповідно, принцип свободи праці і заборони примусової праці – це не характеристика ринку праці, а керівна морально-правова ідея, відповідно до якої ніхто не може бути примушений до праці, індивід може сам визначати, працювати йому або ні та яким саме видом трудової діяльності займатися.

У перші десятиліття ХХІ ст. ідея свободи праці і заборони примусової праці зазнає суттєвого впливу сучасних тенденцій ринку праці, пов'язаних із глобалізацією, інформатизацією виробництва, поширюванням соціальних прав нового покоління. Свобода праці не обмежується кордонами держави, але поширюється практично усім світом, в якому особа може себе реалізувати в різних сферах діяльності, зокрема, через використання цифрових платформ; свобода праці інтегрує в собі не лише звичайну можливість вибрати роботу і сферу діяльності, але й такі її складники, як заборона дискримінації та гідна праця [21]. За цих умов такі епохальні трансформації приводять не лише до збільшення можливостей реалізації здатності до праці та креативного потенціалу людини, але і до подальшого розшарування суспільства та відновлення позицій, у тому числі й у наукових колах, про товарно-грошовий характер трудових відносин. Останнє призводить до появи нових соціальних конфліктів, у яких задіяний новий небезпечний клас – прекаріат, що «в перспективі може стати об'єктом маніпулювання з боку деструкційних політичних сил, які, використовуючи його протестний потенціал (коли нічого не маєш, то нічого втрачати), зазіхатимуть на громадський порядок і стабільність державного ладу» [22, с. 83]. Саме тому дослідження ідеї свободи праці і заборони примусової праці в жодному разі не можна називати завершеним.

Висновки. Ідея свободи праці і заборони примусової праці полягає в наявності виключно-го права людини розпоряджатися своєю здатністю до праці як прояву її соціальної та юридичної автономії, зумовленого визнанням вищої цінності людини в суспільстві та державі, визнанням свободи її волі у сфері праці, свободи вибору поведінки на основі оцінки своїх інтересів та поглядів. Ідея свободи праці і заборони примусової праці пройшла шлях еволюційного розвитку, на який суттєвий вплив чинили як матеріальні виробничі фактори, так і передові погляди вчених та державних діячів. В античних рабовласницьких містах склалося первинне розуміння свободи праці як відсутності прямого примусу до праці, що сприяло виділенню цієї ідеї як визначального людського блага. Християнське врівнення проповідувало невільність праці як божого покарання, даючи при цьому значний поштовх для сприйняття не лише зовнішньої форми ідеї свободи праці, але й проведення внутрішньої рефлексії її призначення в людській долі. В епоху Просвітництва почався процес звільнення людини від фактичного і духовного примусу до праці – ідея свободи праці звеличувалася як джерело щастя і добробуту людини, а в межах здобуття політичної свободи націй відбулося нормативне закріплення цієї ідеї в нормативних актах держав і провідних міжнародних документах. У СРСР ідея свободи праці і заборони примусової праці

була підмінена принципом загальності праці та трудовою повинністю, що привело до знецінення праці як людського блага та способу самореалізації. На початку ХХІ ст. принцип свободи праці і заборони примусової праці поширюється транскордонно, набуваючи нових рис завдяки глобалізації світу та цифровізації виробничих процесів, поширенню креативних та соціальних ідей піднесення людства на новий щабель розвитку. За цих умов виникають нові ризики суттєвого розшарування суспільства й перетворення людської праці на товар, котрі мають бути нівельовані, зокрема, через наукові дослідження вчених-правників у сфері трудового права. У подальших дослідженнях доцільно розглянути принцип свободи праці і заборони примусової праці в контексті сучасної цифрової економіки.

Список використаних джерел:

1. Федін В.В. Соотношение принципа труда и права на труд. *Lex Russica*. 2004. № 2. С. 411–436.
2. Процевський О.І. Заборона примусової праці як складова принципу свободи праці. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2014. Вип. 22. С. 30–40.
3. Процевський В.О. Вплив принципу свободи праці при застосуванні правового припису ст. 38 КЗпП України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2013. Вип. 20. С. 5–9.
4. Коваленко О.О. Воля як філософсько-правова категорія. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2013. Вип. 20. С. 19–23.
5. Занфірова Т.А. Джерела принципу свободи праці в Україні. *Право і суспільство*. 2017. Вип. 2. С. 68–72.
6. Купіна Л.Ф. Ефективність норм, що забезпечують реалізацію принципу свободи праці та заборони примусової праці. *Право та державне управління*. 2021. Вип. 1. С. 59–64.
7. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва : Наука, 1993. 379 с.
8. Валлон А. История рабства в античном мире. Смоленск : Русич, 2005. 640 с.
9. Аврелий Августин. О граде Божием. Москва : АСТ, 2000. 1296 с.
10. Монтескье Ш. Избранные произведения: у 2 т. Москва : Госполитиздат, 1955. 799 с.
11. Руссо Ж.-Ж. О причинах неравенства. Москва : Книга по Требованию, 2016. 190 с.
12. Кочарян М.Т. Поль Гольбах. Москва : «Мысль». 1978. 187 с.
13. Фурье Ш. Избранные сочинения: в 4 т. / пер. с франц. Москва : изд-во АН СССР, 1954. Т. 3. 588 с.
14. Таль Л.С. Трудовой договор. Цивилистические исследования. Ч. 1. Ярославль, 1913. 150 с.
15. Теттенборн З.Р. Советское законодательство о труде: лекции, прочитанные на курсах для инспекторов труда. Москва : Гос. изд-во, 1920. 104 с.
16. Александров Н.Г., Пашерстник А.Е. Советское трудовое право : учебник. Москва : Госюриздат, 1952. 448 с.
17. Томашевский К.Л. Очерки трудового права (История, философия, проблемы систем и источников). Минск : Изд. центр БГУ, 2009. 335 с.
18. Уржинский К.П. Трудоустройство граждан в СССР. Москва : Юрид. лит., 1967. 144 с.
19. Процевський О.І. Новий зміст права на працю – основа реформування трудового законодавства України. *Право України*. 1999. № 6. С. 101–105.
20. Жернаков В. Свобода праці як принцип сучасного трудового права. *Право України*. 1999. № 3. С. 34–36.
21. Шабанов Р.І. Концепція «гідної праці» як стрижень активної державної політики у сфері зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 201–204.
22. Новіков Д.О., Ландін В.В. Прекаріат як суб'єкт трудово-правового захисту. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 13. С. 78–85.